

garantörlük görevini yerine getirecekti (a.g.e., s. 171-173).

Bu arada Tâlekânî'nin ileri sürdüğü bir kısım düşüncelerde muhtemelen ortaya çıkan şartlara göre bazı dönüş veya değişikliklerin görüldüğü de belirtilmelidir. Meselâ 1979 yılı baharına kadar âlimlerin aktif siyasete katılması gerektiğini söylerken bu tarihten sonra siyasetle iç içe olan ulemâyı açıkça eleştirmiş, onların bu hareketleriyle dini politikaya karıştırdıklarını ifade etmiş, ulemânın gerçek yerinin siyaset değil camiler olması gerektiğini söylemiş, ayrıca ulemânın siyasî makamlara gelmeyi kabul etmesinin toplumda mevcut olan problemleri daha da arttıracığını iddia etmiştir (a.g.e., s. 300, 306). Onun hayatı boyunca savunduğu düşüncelere aykırı olan bu durum, yeni kurulan cumhuriyetin takip edeceği siyaseti rahatlatma veya kısa bir süre için de olsa siyasetin gerçek yüzünü gösterme amacına bağlanabilir. Ayrıca yine inkılâbın gerçekleştirilmesinin ardından Humeynî taraftarlarıyla Tâlekânî ve Şeriatmedârî mensupları arasındaki uyumsuzlukların kendisini böyle bir düşünceye sevk etmiş olduğu da söylenebilir. Zira bu dönemde Şeriatmedârî ile uzlaştığı görülen Tâlekânî birçok kuruluş tarafından yegâne cumhurbaşkanı adayı olarak görülmüyordu (a.g.e., s. 309).

Eserleri. 1. *Pertevî ez Kur'an*. En önemli eseri olup 1963-1978 yılları arasında kaleme alınan hacimli bir tefsirdir. Hazırlandıkça ciltleri neşredilen eserin diğer tefsirlerden farkı, halkın kolayca anlayabilmesi için kelime açıklamalarının basit bir tarzda yapılmış olması, toplumun kötülüklerden sakınması yolunda Kur'an'dan aydınlatıcı düşünceler ortaya koyması, kişilerin irade ve fiillerinde hür olduklarını belirterek sorumluluk duygularını güçlendirmeye özen göstermesidir (I-VI, nşr. Seyyid Muhammed Mehdî Ca'ferî, Tahran 1358 hş., 1386 hş., 1390 hş.). 2. *Muqaddimetü Tenbîhi'l-ümme ve tenzîhi'l-mille*. Muhammed Hüseyin en-Nâî'nin *Tenbîhü'l-ümme* adlı eserinin uzun bir mukaddime ve açıklamalarla birlikte neşridir (*Hükümet ez Nazar-i İslâm*, Tahran 1955, 1982, 8. bs.). 3. *Temerküz ve 'Adem-i Temerküz-i Mercî'ıyyât ve Fetvâ*. Mercî-i taklîd ile fetva konularının ele alındığı eser, tanınmış bazı âlimlerin yazılarının da bulunduğu *Bahşî der Bâre-i Mercî'ıyyet ve Rûhâniyyet* adlı derleme kitap içinde yayımlanmıştır (Tahran 1341 hş., s. 201-213). 4. *İslâm ve Mâlikiyyet*. İslâm'da mülkiyet hakkına dair bir çalış-

madır (Tahran 1355 hş., 1388 hş.). Eser Ahmed Cebbârî – Ferheng Recâyî (Ahmad Jabbari – Farhang Rajaei) tarafından *Islam and Ownership* adıyla İngilizce'ye tercüme edilmiştir (Lexington 1983). 5. *Ci-hâd ve Şehâdet* (nşr. Muhammed Hanîf Nejâd, baskı yeri yok, 1357 hş.; Tahran 1359 hş.; Houston 1365 hş./1986). 6. *Şehâdet ve Şûrâ*. Tâlekânî'nin cuma hutbelerini içerir (Tahran 1358 hş.). 7. *Dershâ-yi Kur'ânî* (Tahran 1386 hş.).

BİBLİYOGRAFYA :

Tâlekânî, *Islam and Ownership* (trc. Ahmed Cebbârî – Ferheng Recâyî), Lexington 1983, tür.yer.; N. R. Keddie, "Religion Society and Revolution in Modern Iran", *Modern Iran: The Dialectics of Continuity and Change* (ed. M. E. Bonine – N. R. Keddie), Albany 1981, s. 33-34; Shaul Bakhash, *The Reign of the Ayatollahs: Iran and the Islamic Revolution*, New York 1985, s. 52-53; Şahruh Ahavi, *İran'da Din ve Siyaset* (trc. Selahattin Ayaz), İstanbul 1990, s. 62-63, 171-173, 182-183, 300, 306, 309; Houchang E. Chehabi, *Iranian Politic and Religious Modernism: The Liberation Movement of Iran under the Shah and Khomeini*, London 1990, tür.yer.; Seyyid Vali Reza Nasr, *The Shia Revival: How Conflicts within Islam will Shape the Future*, New York 2006, s. 126-127; a.mlf., "Tâlekânî, Mahmûd", *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World* (ed. J. L. Esposito), Oxford 1995, IV, 181-182; A. K. S. Lambton, "A Reconsideration of the Position of the Marja' al-Taklid and the Religious Institutions", *SI*, XX (1964), s. 115-135; Roswitha Badry, "Tâlakânî", *EP* (İng.), X, 158-159.

MUSTAFA ÖZ

TALIŞ HANLIĞI

Azerbaycan'da XVIII. yüzyılda kurulan bir hanlık.

1736 yılında Azerbaycan'ın güneydoğusunda (günümüzde İran sınırları içinde) Taliş dağları, Hazar denizi ve Mugan çölü arasında kurulmuş olup Gılân, Erdebil, Karadağ, Cevad hanlıkları ve Salyan Sultanlığı ile sınırdışı. Hanlığın başşehri önce Astara, daha sonra Lenkeran oldu. Bu sebeple Lenkeran Hanlığı diye de bilinir. Taliş bölgesinin adı İskender efsanesinin Ermenice bir çevirisinde geçmektedir. Talişan ise (Taliş'in Farsça çoğulu) Hazar'ın güneybatısını ifade eder. Taliş adının Kadus olduğu da belirtilmektedir. Bunlar eski devirlerde İran'ın kuzey bölgelerinde oturan kalabalık bir topluluktur ve tarihte Kaduşlar diye zikredilirler. Bazı araştırmacılar Talişler'in Türk soyundan geldiğini iddia etmektedir. Talişler ise kendilerinin Cengiz Han'ın Taliş adındaki kumandanı tarafından bu bölgeye getirildiklerine

inanmaktadır. Talişler esas olarak Gür-genrûd, Esâlim, Taliş-Dolab ve Masal'da (Mâsûle/Masal-Şandarman) yaşarlar. Taliş, Tavâliş, Talişan olarak adlandırılan bu kesim tarihî dönemlerde Gılân, Deylem, Deyleman adı altında Azerbaycan'da idarî bir bölgeydi. Bundan dolayı Taliş adı hem bir etnik grubun hem de bu grubun yaşadığı coğrafyanın ismi olmuştur. Arasbarân bölgesi de kısmen Taliş bölgesine girer. Taliş topraklarının bir bölümü Azerbaycan sınırları içinde kalmaktadır. Arapça kaynaklarında burası Taylasan diye anılır, ayrıca Talişler'in Gürgen idarî bölgesinde yaşadıkları belirtilir. Talişler ise kendilerini Tolış derler.

Talişler, Türk-Safevî Devleti'ni kuran Kızılbaş kabile birliğine katılan tek Farsça konuşan halktır. Bu tercihleriyle siyasal, sosyal ve özellikle ekonomik yönden komşu bölge halklarına üstünlük sağlamışlardır. Ruslar'ın güçlenmesinden sonra 1722 Kafkas seferinin ardından Taliş bölgesi Ruslar'ın eline geçti, ancak 1732'de Ruslar'la Safevîler arasında yapılan Reşt Antlaşması ile yeniden Safevî yönetimine girdi. Nâdir Şah döneminde (1736-1747) Taliş Hanlığı'nda Safevî neslinden olan Erdebili Seyyid Abbas güçlenmeye başladı. İran'da baş gösteren karışıklıklar esnasında Seyyid Abbas, Lenkeran'a gitti, Nâdir Şah'ın hâkimiyetini tanıdı, Nâdir Şah da onu resmî bir fermanla Taliş hanı ilân etti. Seyyid Abbas'ın oğlu Cemal'i (Kara Han) onun hizmetine gönderdi. Taliş o sıralarda Ucarud, Deştend ve Uluf mahallelerinden meydana gelmekteydi. Nâdir Şah'ın ölümünden sonra Şeki, Bakı, Kuba, Şirvan, Karabağ, Gence, Taliş hanları ve Ilisu Sultanlığı bağımsızlıklarını ilân ederek İran ve Rusya karşısında Osmanlı Devleti'nden yardım almaya çalıştılar. Seyyid Abbas Han'ın ölümünün ardından oğlu Cemal 1747'de VI. Cemâleddin Mirza Bey unvanıyla hanlığın başına geçti ve daha çok Kara Han olarak tanındı. Onun devrinde hanlık siyasal ve ekonomik gelişme kaydetti ve dâimî ordu teşkil edildi. Ayrıca Safevî saldırılarından korunmak amacıyla hanlığın merkezi Lenkeran'a taşındı, şehir kale duvarlarıyla çevrildiği gibi buraya kültürel ve ticarî bir hüviyet kazandırılmaya çalışıldı. O dönemde Lenkeran merkezli hanlık Esâlim, Gürgenrûd, Astara, Vilgic, Zuvand, Çayıçi, Lenkeran, Diriği, Uluf, Destvend (Erkivan) Uçarud ve Muğam olmak üzere on bir mahalleden oluşuyordu, hanlığın nüfusu da 15.502 kişiden ibaretti (Memmedova, VII, 102-104). Kara Han dış

siyasette Rusya'ya meyiletti, bu da İran taraftarı bazı hanları ve özellikle Gılânî Hidâyet Han'ı rahatsız ediyordu. 1768'de Hidâyet Han 12.000 kişilik bir orduyla Taliş'e girdi. Şından Kalesi'ne çekilen Kara Han bir süre mukavemet ettiyse de sonunda teslim oldu. Hidâyet Han onu fidye karşılığında serbest bıraktı. Ardından Kara Han, Gılân tehlikesine karşı yardım almak için Kuba hanına elçi gönderdi ve Kuba Hanı Feth Ali Han'la iş birliği yapmaya başladı. Ancak 1785 yılına gelindiğinde Kara Han, Kuba hanının vasalı konumuna düştü. Feth Ali Han'ın ölümünden sonra Lenkeran hanları bağımsız bir siyaset izlemeye başladı. Kara Han'ın vefatını müteakip 1786'da oğlu Mîr Mustafa han oldu. İran'da Kaçarlar'ın hâkimiyeti ele alması ve Ağa Muhammed Şah'ın etkinliğini arttırması askerî bakımdan zayıf olan hanlık için büyük tehlike teşkil etmekteydi. Ağa Muhammed Şah'ın hanlığın işlerine müdahale etmesi üzerine Taliş hanı da karşı strateji olarak Ağa Muhammed'in kardeşi Murtaza Kulı Han'ı Kuba hanıyla birlikte destekledi. Ancak Ağa Muhammed'in iç mücadeleden güçlenerek çıkması üzerine 1792'de Mîr Mustafa Han, Rus Generali Gudoviç'e elçi gönderdi ve Petersburg'la diplomatik ilişki kurmaya çalıştı (a.g.e., VII, 105-106).

İran'la olan mücadele daha sonraki yıllarda da sürdü ve Ağa Muhammed Şah'ın 1795'te Taliş'e hücumunun arefesinde Mîr Mustafa Han, Rusya'ya meyilli Âzerî hanlarına mektup yazarak onları İran'a karşı birlikte mücadele etmeye çağırdı, Ağa Muhammed Şah'ın 1795 yılında Taliş'e saldırısı üzerine de Sarı Ada'ya çekildi, İran ordusunun dönüşünden sonra Taliş'e geldi. Yeni bir İran saldırısından korktuğu için 1795 Eylülünde Kafkasya'daki Gudoviç'e, ekimde de Petersburg'a heyet gönderip Ruslar'dan himaye istedi. Petersburg'a giden Kerbelâlî Esedullah Bey, 12 Mart 1796 tarihinde II. Katerina'ya Mîr Mustafa Han'ın himaye isteğine dair mektubunu sundu. Bu arada yeni İran Şahı Feth Ali Şah (Baba Han), Kafkas hanlarına gönderdiği bir fermanla hanların kendine tâbi olmasını istedi. Mîr Mustafa Han da Eylül 1797'de kendine tâbi olan hanlardan biri gibi göründü (a.g.e., VII, 107-108). Ancak Ruslar'dan yardım isteğini sürdürdü ve 26 Aralık 1802'de imzalanan Georgievsk Antlaşması ile tamamen Rus himayesine girdi. 1803'te Şamahı Hanı Mustafa Han'ın saldırısını önceden haber alarak onu püskürtmeyi başaran Mîr Mustafa

Han 1804-1813 Rus-İran savaşının başlangıcında İran yanlısı bir politika izledi ve 1806'da General Tsitsianov'un Bakü'de öldürülmesinden sonra Bakü Hanı Hüseyin Kulu Han'a himaye imkânı sağladı. Fakat İran birlikleri 1809 Eylül ayında Lenkeran'ı yağmaladı. 1812 Ağustosunda İran ordusunun Taliş topraklarını ele geçirmesi Mîr Mustafa Han'ı yeniden Ruslar'a yakınlığa ve Ruslar'la birlikte Gamişavan'a çekildi. İranlılar burada Erkivan, Astara ve Lenkeran'da kaleler yaptı. Ardından Katleyarevski kumandasındaki Ruslar, Erkivan'ı ve 1 Ocak 1813'te Lenkeran'ı aldı; Kaçarlar'ın Ruslar'la yaptığı Gülistan Antlaşması ile Taliş Hanlığı'nın büyük kısmı Ruslar'ın eline geçti. Mîr Mustafa Han 1814 yılı Temmuzunda öldü. Yerine büyük oğlu Mîr Hasan Han geçti. Mîr Hasan Han, 1826'da topraklarının üçte ikisine Ruslar'ca el konulması üzerine kaçarak İran'a sığındı.

1826-1828 Kaçar-Rus savaşı esnasında Mîr Hasan, Abbas Mirza ile birlikte hareket ederek Ruslar'ın Lenkeran'dan çekilmesini sağladı. Ancak hanlık 1826'da ilga edildi, İran birlikleri de 1827'de buradan ayrıldı. 22 Şubat 1828'de imzalanan Türkmençay Antlaşması'nın 4. maddesine göre Lenkeran Hanlığı Ruslar'da kaldı. Hasan Han ise iki devletin uzlaşmasına razı olmadığından direniş göstermeye çalıştıysa da anlaşma gereği İran'a teslim edildi ve hapse atıldı. Daha sonra İran'dan kaçarak 5 Mart 1831'de Astara'ya gitti. Buradan Lenkeran'a geçti ve halkın da katıldığı isyan neticesinde 27 Mart'ta Lenkeran'ı ele geçirdiyse de 31 Mart'ta terketmek zorunda kaldı. Ardından Kaçarlar'a teslim oldu ve Feth Ali Şah tarafından zehirletilerek öldürüldü.

Bugünkü Taliş'in merkezi 1955'te kurulan Tavâliş (Haşaber) şehridir. Haziran 1993'te Krem Hambataov, Lenkeran bölgesinde halkı isyana davet etti, Taliş-Mugan Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ve halkın % 10'unu temsil ettiğini bildirdi. Bu isyan girişimi bastırılınca 24 Ağustos 1993'te Hambataov kaçtıysa da daha sonra yakalandı, ardından hapisshaneden kaçarak Moskova'ya gitti. Taliş/Lenkeran Hanlığı'nın ekonomisinde ziraat, özellikle de çeltik, arıcılık, ipek ve hayvancılık önemli yer tutmaktaydı. Lenkeran'da dokuz han, üç cami, Div, Kız, Dager ve Ramağaç kaleleri vardı. Gilekçe'ye yakın olan Talişçe, İran'da konuşulan Ârî dillerinin kuzeybatı koluna bağlıdır ve İran'la Azerbaycan'da yaklaşık 200-250.000 kişi tarafından konuşulmaktadır. Talişler'in nüfusuyla ilgili

olarak tesbit edilebilen veriler 1922 yılıyla başlamaktadır. O yıl Azerbaycan'daki Talişler'in sayısı 75.824'tü. 1926'da bu sayı 77.300'e ve 1939'da 87.500'e yükseldi. Fakat 1959'da ana dili Talişçe olarak zikredilenlerin sayısı 10.500 kişi kadardı. Bunlar 1970 ve 1979 sayımlarında Sovyetler'deki halklar listesinden çıkarılmışlardır. 1989'da Talişler'in nüfusu 21.200, 1999 yılında ise 76.800 olarak belirtildi. Bazılarına göre Talişler'in nüfusu Azerbaycan'da bugün 200-250.000 civarındadır. Talişler'in yaşadığı bir diğer ülke ise İran'dır. 1978'de bu ülkede yaklaşık 90.000 Talişli yaşamaktaydı. Günümüzde bu sayının daha fazla olduğu tahmin edilebilir.

BİBLİYOGRAFYA :

R. von Erckert, *Der Kaukasus und Seine Völker*, Leipzig 1887, s. 295, 298; J. Marquart, *Osteuropäische und Ostasiatische Strelfzüge*, Leipzig 1903, s. 278-279; A. K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, London-New York 1953, s. 140; Kerim Sükürlü, "Azerbaycan Hanlıkları: Devlet Müstekilliği Uğrunda Mübarize", *Azerbaycan Tarihi* (ed. Süleyman Eliyarlı), Bakü 1996, s. 509; a.mlf. – Süleyman Eliyarlı, "Rusiyanın Kuzey Hanlıkları İşgal Etmesi: Hanlık Dövrünün Sonu", a.e., s. 570-571, 576; İrade Memmedova, "Taliş (Lenkeran) Hanlığı" (trc. Sadık Sadikov), *Türkler* (nşr. Hasan Celal Güzel v.dğr.), Ankara 2002, VII, 101-112; Güntekin Necefli, *Azerbaycan Hanlıklarının Osmanlı Devleti ile Siyasi Alâkaları*, Bakü 2002, s. 33; *Political Organization in Central Asia and Azerbaijan: Sources and Documents* (ed. V. Babak v.dğr.), London 2004, s. 74; John A. Shoup, *Ethnic Groups of Africa and the Middle East: An Encyclopedia*, Santa Barbara 2011, s. 283; Recep Albayrak, *Türklerin İranı: Yakın Gelecek*, Ankara 2013, I, 435-436; Alesker Aleskerli – Elnur Paşa, "Azerbaycan'daki Demografik Gelişmeler Işığında Bazı Tespit ve Tahminler", *Stratejik Analiz*, sy. 111, Ankara 2009, s. 68-69; İ. O., "Lenkeran", *Entsiklopediçeskiy Slovar*, VII-A/34, St. Petersburg 1896, s. 533-535; W. Barthold, "Taliş", *IA*, XI, 696-697; C. E. Bosworth, "Taliş", *EP* (Ing.), X, 166; E. Yarshater, "Taliş", a.e., X, 167; Dihhudâ, "Taliş", *Luğatnâme*, IV, 6287; "Taliş Hanlığı", *Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası*, Bakü 1986, IX, 135; "Talişlar", a.e., IX, 136; Şivâ Ca'ferî, "Taliş", *DMBİ*, XIV, 346-347; Feridûn Şâyeste, "Taliş", a.e., XIV, 347-351; Ali Abdelf, "Taliş", a.e., XIV, 351-353.

MUSTAFA AYDIN

TÂRİH-i ÜNGÜRÛS

(تاریخ انگروس)

Tercüman Mahmud
(ö. 982/1575)
tarafından yazılan
Macaristan tarihi.

XVI. yüzyılın ortalarında asıl adı Sebold von Pribach olan Tercüman Mahmud'un Türkçe yazdığı eser, Macar tarihinin ilk döneminden başlayarak 1526'da